

УДК [3.071:37(=411.16)](477.82)

Рудницька Н., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Житомирського державного університету імені Івана Франка

Хасидизм vs Гаскала: традиціоналізм проти модернізації на теренах ліквідованої Речі Посполитої (на прикладі Волині)

В статті висвітлено протистояння між прихильниками хасидизму та єврейського просвітництва (Гаскали) на Волині. Проаналізовано зміст конфлікту рабинського юдаїзму та релігійно-містичного хасидизму, вплив традиційної культури на шляхи модернізації єврейського суспільного і культурно-освітнього життя в умовах ліквідації Речі Посполитої.

Ключові слова: рабинізм, юдаїзм, хасидизм, Гаскала, цадик, мас-кілим

Актуальність дослідження. На рубежі XX-XXI ст. спостерігається відродження інтересу до історії та культури східноєвропейського єврейства модерної доби. Протиборство хасидизму та Гаскали призвело до доленосних змін в житті єврейських громад Східної Європи, адже процес руйнації старого патріархального укладу життя був довгий і жорсткий. У підсумку хасидизм став рівноправним членом ортодоксального юдаїзму. Волинські землі у другій половині XVIII - XIX ст. яскраво віддзеркалили процес розвитку, боротьби й взаємовпливу ортодоксального юдаїзму, хасидизму і Гаскали - єврейського просвітництва.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У XIX - на початку XX ст. питання впливу юдаїзму на розвиток єврейських громад досліджували відомі єврейські просвітники М. Моргуліс, І. Оршанський, С. Дубнов, Т. Ротенберг, Л. Біншток. І. Шульковський. Широкий спектр історії релігійних і суспільно-політичних аспектів життя євреїв на Волині ви-

світлювали єврейські газети «Рассвет», «День», «Недельная хроника Востода».

Метою дослідження є висвітлення протистояння хасидизму з модерними напрямками розвитку єврейської спільноти, з просвітницьким рухом маскілим. Основними цілями публікації є показати роль цадиків у житті єврейських громад, підкреслити важливу роль діячів Гаскали у зростанні загальноосвітнього рівня євреїв та адаптації їх до викликів нових соціально-економічних і суспільно-політичних відносин у Російській імперії та світі.

Виклад основного матеріалу. Наприкінці XVIII ст. внаслідок поділів Речі Посполитої значна територія Правобережної України, зокрема землі Волині, опинилися в складі Російської імперії. Волинська губернія виникла в 1797 р. і на її землях окрім корінного населення, українців, разом із поляками, мешкали і євреї, які масово почали селитися тут ще з часів Люблінської унії. І якщо на рубежі ХУІІІ-ХІХ століть євреїв нараховувалось 14 265 душ [3, с 5351 то через 100 років їх вже було 394774 [5, с 4]. У 1897 р. євреї складали 13,2 % всього населення Волині, в містах - 50,5 %, в повітах без міст - 10 % [5, с 5].

Завжди надзвичайно важливе місце у житті євреїв Волині мав юдаїзм. Суботні і святкові дні, вільні від важкої праці й турбот, вони присвячували релігійним заняттям з Талмуду і його коментарів. Незважаючи на безрадісне своє життя, ніколи не падали морально. «Нижчий клас наших єдиновірців, - писав кореспондент газети «Рассвет» у 1860 р., - зміцнюють релігія, віра і глибокі переконання» [6, с 2].

З другої половини XVIII ст. на Волині у юдаїзмі співіснували два інститути - інститут рабинів, які глибоко вивчали Тору та інститут цадиків (хасидизм). В єврейській общині рабин виступав в якості релігійного функціонера і експерта у справах Галахи, а цадик став пастирем. У рабина, який формальною процедурою призначався на посаду, в контракті було зазначено: термін роботи, права й обов'язки. Його повноваження були засновані на вченості, на глибокому знанні галахічної літератури. До компетенції рабина відносили вирішення таких питань: що дозволено, що заборонено, судові справи, викладання Тори. Цадик був харизматичним лідером, непересічною особистістю. Головне завдання - спілкування з Богом. Компетенція не мала обмежень, оскільки охоплювала всі сторони життя.

Хасидизм відрізнявся від ортодоксального юдаїзму екстатичними проявами під час молитов, вносив нове соціальне буття. Традиційні звичаї та обряди допомагали хасидам в досягненні стану душевної екстації. В світогляді хасидів позитивна поведінка втратила свою магічну функцію як така, що мала наблизити спасіння. Релігійні обряди, молитви, звичаї мали викликати особисте релігійне піднесення у єврея. Мета - єднання з Богом.

Поява і розповсюдження хасидизму - релігійної революції вплинули на світогляд євреїв Волині та на їх громадські інститути. Швидко розповсюдився хасидизм раббі Ісраеля Баал-Шем-Тов (скорочено Бешт) - «той, хто має добре ім'я». Хасидизм означав віддане благочестя, потяг до спілкування з Богом, старання в служінні йому. Хасидський рух виник як відповідь на важкі проблеми східноєвропейського єврейства. Різницю між хасидським розумінням релігії та традиційним і консервативним добре підкреслив рабі Пінхас з Корця: «У нашому поколінні люди не займаються вивченням Тори, як в минулі часи, тому що зараз по всьому світі розповсюджується страх (перед Богом). Зараз залишилося зовсім небагато місць, де її вивчають, і в цих місцях немає страху» [4, с. 379].

Важливим для пересічних євреїв Волині було те, що цадики розмовляли на їдиш. Східний діалект їдишу як мови спілкування забезпечував усну комунікацію під час зустрічей євреїв, які мешкали у віддалених один від одного місцевостях, давала можливість зрозуміти мову проповідника з різних районів Східної Європи. Релігійна література видавалася на ївриті чи на їдиш, яку друкували у Західній Європі на відповідному діалекті. Російську ж мову до середини XIX ст. євреї Волині в спілкуванні практично не використовували, адже переважна більшість її просто не знала. У містах і містечках мешканці розмовляли польською та на їдиш, а освічені євреї - німецькою. Важливе значення для розвитку просвітництва мало книгодрукування, євреї завжди цінували книгу як джерело знань, духовну і наукову скарбницю. Була створена і плідно діяла мережа єврейських друкарень, а наприкінці XIX ст. почали функціонувати бібліотеки.

Ерудитія в сфері Галахи їдиш нормативної частини єврейського релігійного законодавства, яке регламентувало релігійне, сімейне та громадське життя, не була обов'язковою умовою для цадика -

хасидського лідера. Проповідниками хасидизму виступали цадики, авторитет яких для безправного волинського єврея був великим. Хасиди вчили: «Тримайся біля твого цадика..., бо він подібний тому, хто хоче підняти свого ближнього з багна і праху: він сам повинен опуститися в багно і прах, щоб підняти його» («Кдушат Леві», розділ «Пісня Пісень»), [4, с. 381]. Діяльність цадика для волинського єврея носила суперечливий характер і полягала не тільки в розповсюдженні традиційної гуманітарної єврейської культури, а й в господарському і громадському житті, у справі виховання молоді.

Перші покоління цадиків були демократичними й доступнішими широкій єврейській спільноті, володіли певним запасом знань талмудської літератури. Одним із них був Леві-Іцхак Бердичівський, який у молодості служив проповідником у Литві, а з 60-х років XVIII ст. став учнем р. Бера в Межиричі. Через 20 років Леві-Іцхак поселяється в Бердичеві й очолює волинських хасидів. Помер у Бердичеві в 1809р., а його місце поховання і на початку XXI ст. є місцем паломництва. В особі Леві-Іцхака хасидів приваблювало все, починаючи з полум'яної екзальтованої молитви й закінчуючи сердечною простотою в зверненні до бездоленої єврейської спільноти.

Навесні 1772 р. керівники єврейської общини міста Вільно оголосили війну хасидизму. Більшість громадян Речі Посполитої їх підтримали. Боротьбу з хасидизмом очолили його суперники «мітнагдін» (івр. «опонент»). Так, в Пінську у 1784р. мітнагдін домоглися відсторонення р. Леві-Іцхака з Бердичева від керівництва общиною.

Філіп С. Александер - професор кафедри постбіблійної єврейської літератури Манчестерського університету зазначав: «Стосунки хасидів із панівною рабиністичною елітою (мітнагдін) були важкими і мали наслідком запеклі й потенційно схизматичні зіткнення, які не вщухали до XIX ст., раз у раз спалахуючи знову. Добре описані численні хасидські династії, що групувалися довкола того чи іншого ребе й утворювали тісно пов'язані й нерідко досить живу спільноту. Однією з цікавих ознак хасидизму є те, що попри відсутність у ньому будь-якого центрального проводу й наявність окремих, подекуди конфліктуючих груп, він зберігає відчуття спільної ідентичності *contra magnum* [проти світу], що ґрунтується на спільній хасидській спадщині та деяких спільних ідеях і соціальних структурах». [7, с. 775.] Але хасидизм

продовжував розповсюджуватися і в 1804р. уряд Російської імперії офіційно його визнав.

Хасидизм мав негативний вплив на розвиток культурно-освітніх процесів у євреїв Волині. «Значна кількість тутешніх євреїв, - повідомляв житомирський кореспондент єврейської газети «Рассвет», - ще віддана жалюгідному хасидизму, який не схиляє ні до чого більшого, крім лінощів і сліпого поклоніння напівбогу-цадику. Хасидизм не має діла до того, що відбувається навколо нього; він далекий від всякої думки, що існує якась освіта; він не аналізує ні явищ оточуючого його світу, ні власного свого «я»; він не існує ні для себе, ні для дружини, ні для дітей, а для цадики. Його життя - це подорож від сімейного вогнища до цадики і назад - не дає йому часу опам'ятатися і відриває його від корисної праці. Часто місцеві хасиди запрошують цадиків до себе, так би мовити, на розвагу, і тоді найчастіше цілими місяцями продовжується буйне гуляння хасидизму; ось тут хасиди входять в справжню свою сферу, всі кидаються до цадики для того, щоб слухати мудрі його висловлювання, які за ним не водяться, чи просять пояснення незрозумілих місць у Талмуді і Св. Писанні, навряд чи зрозумілих нерозвинутому розуму цадиків, для того, щоб гарно поїсти, добряче випити на честь цадики і в ім'я Бога. Нижче начальство краю знає про все це, але воно не перешкоджає цадикам, які з ним діляться своїми прибутками» [6, с.2].

Скрізь кількість проповідників - цадиків зростала, зростав і вплив їх на єврейські громади. Не обмежені місцем проживання, вони подорожували, агітуючи для себе тисячі прихильників і вимагаючи величезні суми грошей у темного народу. У прихильників хасидизму домінувала думка, що загальна освіта, світські знання - це порушення єврейської традиції, зрада іудаїзму і моральним цінностям єврейського народу. Згідно вчення цадиків, євреї не повинен освідчуватися, якщо хоче брати участь у буденному житті, не повинен працювати, а жити якимось споглядальним життям, не повинен визнавати над собою ніякої влади, крім влади цадики, який знає всі його думки і керує його долею.

Поки відбувалася жорстка боротьба між прихильниками хасидизму та рабіністами, серед єврейства з'явилася нова духовна течія, якій був ворожий і ортодоксальний рабінізм, і хасидизм. Мета її - знайти місце євреям в загальноєвропейській культурі, не відмовившись від

основних принципів іудаїзму. Цей рух називався "мендельсонівським" за іменем берлінського філософа М. Мендельсона (1729-1786 рр.) - засновника руху єврейської просвіти. Освічені прогресивні єврейські діячі вважали, що для відродження єврейської нації необхідна загальна освіта, що шлях до оновлення лежить через загальноосвітню школу, яка з успіхом може протидіяти шкідливому розвитку хасидизму. Ідеологом Гаскали на Волині став Іцхак Бер Левінзон (1788-1860рр.). Його програмним твором став «Теуда бе-Ізраїль» («Місія в Ізраїлі», Вільно-Гродно, 1828 р.). Левінзон вирішив діяти за допомогою російської влади. Він звертався з пропозиціями щодо реформування єврейської освіти, з проектами соціально-економічного розвитку. Майже все життя, протягом якого Левінзон пропагував ідеї просвітництва і боровся з хасидизмом, минуло в бідності. У Кременці Волинської губернії він писав: «Долго преодолевал я нужду, бедность, поругание и преследование; часто предан был на жертву свирепейшим фанатикам из народа моего; подвергаем фанатизму изуверных из-за частью устных поучений, частью изданных сочинений, частью рукописных, которых по недостатку в средствах не мог еще предать тиснению, и еще более притесняем за предложенные мною всемилостивейшему правительству проекты, планы, фанатики публично и во всем меня преследуют» [2, с. 6-7]. Але впроваджуючи систему освіти в єврейських громадах, державні та громадські діячі Російської імперії не брали до уваги, що вони мали свою мову їдиш, якою користувалися в побуті, книжну мову іврит, свою систему освіти, самоуправління, вікову відчуженість від іновірців, прихильність традиціям і общинним авторитетам, свій самобутній уклад життя, а головне - морально-етичні погляди, які формували іудаїзм. Відомий діяч Гаскали - єврейського просвітництва Л. Біншток писав: «Талмуд не має ніякого шкідливого впливу на громадський побут євреїв..., пропагує працю, повагу до влади і батьківщини» [1, с. 44].

Ставлення прогресивних євреїв до цадиків викладено в листі від 11 січня 1859 р. вихованця Л. Бінштока до директора Житомирської рабинської училища В.Я. Ковалевського. Автор просить прочитати його працю про цадиків і висловити своє ставлення до неї. В листі висвітлені основні положення праці. Він пише про те, що цадикам, які діють у Волинській, Київській, Подільській губерніях, притаманні духо-

вний деспотизм, лицемірство, підступність, помста, але, незважаючи на ці негативні риси, вони володіють розумом і совістю хасидів. Біншток стверджував, що панування в Південно-Західному краї цадиків не має меж, що слово цадик вище за будь-який закон, і вони сильніші за будь-яку владу. Наживши величезні капітали за рахунок приношень, які щороку платили євреї за очищення своїх душ молитвами цадиків, ці псевдосвятоші в такий легкий спосіб непомірного збагачення не зустрічали ніяких перешкод на цьому шляху.

Автор стверджує, що поліція, судові та інші органи управління перебувають під згубним впливом цадиків. Навіть багаті євреї не можуть обійтися без них через страх помсти, яка здійснювалася всюди таємними агентами цадиків. Біншток покладає на них відповідальність за пожежі, вбивства, крадіжки, контрабанду, несплату податків, підкуп чиновників, хитрощі проти рекрутства, приховання душ під час ревізських переписів, переховування в містах і містечках безпаспортних [8, арк. 46].

Генерал-губернатору Південно-Західного краю князю 1.1. Васильчикову стало відомо про лист Бінштока, і він надіслав розпорядження попечителю Київського навчального округу М. І. Пирогову відправити до його канцелярії працю автора для ознайомлення. Оцінка цадикізму, яку дав Біншток, була прийнята як офіційна. Одночасно, прогресисти вважали відродження російського єврейства неможливим без допомоги влади. Російський уряд, який поставив за мету «виправити євреїв» шляхом перевиховання й примусом до продуктивної праці, був в очах прогресистів опорою прогресу й культури. Така позиція ще більше посилювала напруження між прогресистами й консерваторами. Прогресисти бачили в упертості консерваторів фанатизм і неучтвю, їх супротивники бачили в освіті замах на релігію євреїв.

У другій половині XIX ст. ортодоксальний рабінізм і хасидизм вступили у непримиренну боротьбу з представниками "Маскілим"- послідовниками Мендельсонівського культурно-просвітницького руху на Волині - прихильниками і активними діячами Гаскалі, перешкоджали впровадженню освітніх реформ.

Просвітники виступали за поширення серед євреїв світської освіти та утвердження мови їдиш. Це звужувало сферу релігійного виховання єврейської молоді і сприяло створенню світських навчальних закладів і залученню до навчання в них значної кількості юнаків і ді-

вчат. Паралельно з цим у єврейських прогресивних колах і літературі посилилися реформаторські тенденції. Ця течія зустріла протидію в консервативних колах.

Соціально-економічні, суспільно-політичні та правові умови проживання євреїв на Волині були надзвичайно важкими, але за рівнем грамотності вони випереджали представників інших національних груп. Зазначимо, що фінансування освітніх програм уряд Росії здійснював за рахунок коштів свічкового і коробкового податків, які збирали з самих же євреїв.

На Волині, як і на всій території поліетнічної держави, євреї до 40-х років XIX ст. отримували в більшості традиційну національно-релігійну освіту в хедерах, талмуд-торах, молитовних школах та ієшиботах. Аналіз документів і матеріалів свідчить, що саме завдяки їм єврейський народ зберіг свої релігійні вірування, особливості національного побуту, звичаї, національне мистецтво. В них було збережене специфічне єврейське відношення до світу, що дозволяло молоді і надалі уособлювати себе з єврейством.

На Волині було започатковано середню спеціальну освіту для євреїв. Рабінське училище в Житомирі (1847-1873 рр.) було єдиним на території України і другим в Росії. Училище, яке було відкрите урядом з метою формування кадрів учителів для єврейських училищ та виховання законслухняних рабінів, стало насправді центром єврейського просвітництва для всього Південно-Західного краю імперії, методичним центром для надання допомоги єврейським навчальним закладам. Викладачі та випускники училища активно сприяли реформуванню шкільної освіти, поширенню прогресивних методик навчання, впроваджували передовий педагогічний досвід, ретельно оберігали національні традиції, боролися за чистоту ївриту та розвивали розмовну мову - їдиш, збагачували культуру краю перекладами наукових та літературних праць з інших мов, писали поетичні, прозові твори та дослідницькі статті, складали підручники та навчальні посібники.

Збільшення кількості єврейських навчальних закладів та зростання вимог до навчально-виховного процесу поставили перед державними органами проблему кваліфікованих викладачів. Це завдання було покладене на Житомирський єврейський вчительський інститут (1873-1885 рр.). Добру славу полишили після себе на педагогічній ниві

його викладачі та випускники, які зробили вагомий внесок у розвиток культури євреїв Волині. Вони своєю плідною діяльністю довели можливість поєднати відданість єврейській традиції та опанувати загальну освіту, що неможливо перетворити єврейський народ у законослухняну русифіковану меншину, асимілювати його до повного знищення духовно-національних і культурних традицій. Хоч потрібно зазначити, що християни-члени педагогічного колективу інституту, його адміністрація основне своє завдання бачили в кваліфікованій організації навчального процесу, а не в релігійному вихованні учнів. Наприкінці ХХ ст. єврейські навчальні заклади отримали вчителів з ґрунтовною фаховою підготовкою, які плідно працювали на всій території України, навчаючи і виховуючи єврейську молодь.

Згідно з переписом 1897 р. у Волинській губернії серед євреїв навчальною і виховною діяльністю займалося 3117 чоловіків і 94 жінки, професійно в науці, літературі і мистецтві працювало 93 чоловіки і 12 жінок, в юриспруденції - 82, в лікувальних та санітарних установах - 468[5,с.90-111].

Незважаючи на жорстку боротьбу ортодоксального юдаїзму і хасидизму з представниками Гаскалі, прогресивними громадськими діячами єврейства Волині, в губернії вирости покоління освічених рабинів, сформувався значний прошарок інтелігенції. Завдяки титанічній, а часто і героїчній діяльності просвітників плеяда талановитих представників єврейської культури Волині збагатили європейську та світову науку. Значний внесок у дослідження єврейської та світової історії зробили А. Ейнштейн, С. Манделькern, в світову етнографію Л. Штернберг і Н. Богомаз, хімію - М. Усанович, відомими письменниками та поетами стали М. Фейерберг, Х. Б'ялик, І. Кіпніс, М. Варшавський, Б. Фербер, Я. Трахтман, С. Цинберг, фізіолог, письменник М. Бакст, юрист, громадський діяч М. Моргуліс, поет, музикант Л. Гольдфаден, письменник Л. Кацнельсон, етнограф, юрист М. Кулішер.

Висновок. Як результат боротьби традиціоналізму та модернізації єврейського суспільного та культурно-освітнього життя, старий патріархальний уклад поступово руйнувався. Розвинулося прагнення до загальної й професійної освіти. Єврейська молодь почала виїжджати до закордонних університетів. Протиріччя на релігійному ґрунті втрапили свою гостроту. Почала поширюватись пропаганда національних

палестинфільських ідей, які об'єднали співпрацю консерваторів і прогресистів. Хасидизм поширився за межі України. Рабинський юдаїзм і хасидизм знайшли шляхи мирного співіснування, навчилися поважати один одного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Биншток Л. Вопрос о еврейских училищах / Л. Биншток // Еврейский вопрос. - Спб., 1866.
2. Гессен Ю. История еврейского народа в России / Ю. Гессен // Москва-Иерусалим, 1993, Московская типография №6. - Т.2. - 111 с.
3. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем (в 16 т.) / Спб. - Т. 3. - 1908 - 1913. - 960 с.
4. Эттингер Ш. Хасидизм - действительность и идеалы. Социальная жизнь и социальные ценности еврейского народа / Ш. Эттингер // Иерусалим: Ам Овед и Библиотека - Алия, 1977. - 536 с.
5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. - Т.8. - Волынская губерния / Спб., 1904. - 250 с.
6. БА. Хасидизм на Волини / БА. // Рассвет. - 1860. - № 14. - С. 3.
7. Александер Філіп С. Містицизм / Єврейська цивілізація. Оксфордський підручник з юдаїки // Дніпропетровськ-Київ. - Т. 2. - вид. «Дух і літера».- 1111с.
8. Центральний державний історичний архів України. - Ф. 1423. - Оп. 1. - Спр. № 6. - Арк. 4.

N. Rudnitska. Chasydyzm vs Haskala: tradycjonalizm przeciwko modernizacji w warunkach likwidacji Rzeczypospolitej na Wołyniu

W artykule podkreśla się konfrontacja między zwolennikami chasydyzmu i oświecenia żydowskiego na Wołyniu. Proanalizowano zawartość konfliktów rabinowskiego judaizmu i religijno-mistycznego chasydyzmu, wpływ tradycyjnej kultury na zreformowanie społecznego, kulturalnego i edukacyjnego żydowskiego życia w warunkach likwidacji Rzeczypospolitej.

Słowa kluczowe: rabinizm, judaizm, chasydyzm, Haskala, cadyk, maskilim.

N. Rudnyts'ka. Hasidism vs Gaskala: traditionalism vs modernization in conditions of Rzeczypospolita liquidation in Volyn.

The article describes the confrontation between the supporters of Hasidism and Gaskala Jewish enlightenment in Volyn. The conflict between rabbinic Judaism and religious-mystical Hasidism has been studied, the traditional culture influence and the ways of Jewish public, cultural and educational life in conditions of Rzeczypospolita liquidation in Volyn have been analysed.

Key words: rabinism, Judaism, Hasidism, Gaskala, zaddik, maskilim.